

В. В. БОНДАРЧУК

Бондарчук Віта Вікторівна, здобувач Київського
університету права НАН України

РИЗИК ЯК ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ

Ризик є одним з найменш досліджених понять у юридичній науці. На сучасному етапі розвитку юридичної науки, зокрема, у кримінальному праві, ризик досліджується в межах інституту обставин, що виключають злочинність діяння. На практиці часто трапляється, що дії осіб, які діяли в стані виправданого ризику з метою досягнення значної суспільно корисної, визнаються неправомірними, та особи, що заподіяли шкоду за таких умов притягаються до кримінальної відповідальності. Проблема для юриспруденції полягає не в самому факті існування ризикованих ситуацій, а у визначенні критеріїв для розмежування правомірного та неправомірного ризику. У теорії кримінального права різновидами виправданого ризику визначають: виробничий ризик, господарський, професійний, медичний чи технічний, лікарський, педагогічний, спортивний, творчий, управлінський, ризик у правоохоронній діяльності, науковий експеримент тощо. Вже з наведеного переліку очевидно, що проблема ризику не може бути вирішена в межах лише кримінального, чи будь-якої іншої галузі права. Це проблема комплексна, міжгалузева.

Значний внесок у кримінально-правове дослідження аналізованого поняття зробили Ю. В. Александров, Г. М. Андрусак, В. В. Анішук, П. П. Андрушко, М. В. Анчукова, М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, Н. П. Берестовий, Я. М. Брайнін, В. М. Бурдін, Ю. А. Вапсва, І. А. Гільфанд, О. А. Герцензон, В. О. Глушков, Л. В. Гусар, П. С. Дагель, В. П. Діденко, М. Д. Дурманов, С. І. Дячук, В. Ф. Кириченко, О. Ф. Кістяківський, М. Й. Коржанський, С. Г. Келіна, В. Н. Козак, Н. Р. Лашук, Н. В. Лісова, О. М. Лупіносова, Ю. І. Ляпунов, В. О. Навроцький, Л. А. Остапенко, М. М. Паше-Озерський, Л. М. Підкоритова, А. М. Ришелюк, І. І. Слущкий, І. С. Тишкевич, В. І. Ткаченко, М. Д. Шаргородський, О. І. Ющик, Т. І. Якімець, В. А. Якушин, М. І. Якубович та інші. Однією з перших і найбільш відомих праць в галузі кримінального права, що була присвячена проблемі ризику, є монографія М. С. Грінберга 1963 року «Проблема виробничого ризику у кримінальному праві». Однак, як зазначалось вище, проблема ризику та відповідальності за наслідки, які настають у результаті застосування ризикованих дій, не може бути повною мірою вирішена лише в межах однієї галузі права, у тому числі – кримінального. Ризик як правова категорія напряму пов'язана з питаннями відповідальності, і тому досліджується в межах адміністративного, господарського, кримінального, цивільного, медичного права тощо. Тому метою даної наукової статті є з'ясування поняття ризику як правової категорії з врахуванням його комплексного характеру.

Вчені узагальнюють чинники, що актуалізували проблему ризику в Україні: 1) бурхливий розвиток соціальних, політичних відносин в Україні зумовив ґрунт нових відносин в соціумі; 2) розвиток міжнародних відносин на всіх рівнях характеризується нестабільністю та небезпекою як для суверенітету самої держави, так і для світу в цілому; 3) роль України в деяких міжнародних процесах має виключний характер, що впливає з її географічного становища, природного, людського, економічного потенціалу тощо¹. Очевидно, що ризик охоплює всі сторони життя людини. З цією категорією пов'язані виробництво, творчість, відпочинок, спорт, науковий та технічний прогрес тощо. Ризик є складовою багатьох видів професійної діяльності, невід'ємною частиною правоохоронної діяльності. Ініціатива, новаторство не можливі без ризику. Термін «ініціатива» має два значення: 1) перший крок у якій-небудь справі, почин; 2) здатність висувати нові ідеї, пропозиції; уміння самостійно розпочинати яку-небудь справу; заповзятість, енергійність, підприємливість². Тому закономірно, що поняття ризику активно використовується у різних галузях знань – не лише права, а й економіки, управління, медицини, спорту, психології.

В українській мові «ризик» означає «усвідомлену можливість небезпеки, сміливий, ініціативний вчинок, дію з надією на успіх, позитивний результат; можливість збитку або невдачі в якій-небудь справі»³. При цьому не у всіх сучасних словниках української мови визначається це поняття. Наприклад, у Новому тлумачному словнику української мови у 3 томах (уклад. В. Яременко, О. Сліпушко) не міститься тлумачення ні терміна «ризик», ні «ризикувати». І хоча окремі вчені відзначають, що проблема ризику виникла при розгляді й аналізі таких філософських категорій, як свобода і *необхідність*, діяльність, визначеність і невизначеність, достовірність⁴, у філософських словниках поняття ризику, як і в окремих сучасних тлумачних української мови, не визначається. Широке тлумачення терміна «ризикувати» можна знайти у словнику В. Даля, до якого традиційно звертаються дослідники за тлумаченням слів: «діяти на удачу, йти на непевну справу, наважитися, йти навмання, робити щось без вірного розрахунку, наражатися на *випадковість*»⁵. Водночас, з вищевказаного слід відмітити таку закономірність. Одне з тлумачень терміна ризикувати за вищевказаним словником В. Даля: «наражатися на *випадковість*», а у філософії випадковість пов'язана з категорією *необхідності*. Вчені відмічають, що випадковість означає, що річ або явище може мати цей чи інший вигляд, а може взагалі не бути. Випадковість – це категорія, яка уособлює неповторний збіг обставин, унікальне спо-

лучення багатьох невідомих чинників, перетин причинно-наслідкових ланцюгів⁶. Б. Спіноза вважав, що випадковими слід називати речі або явища лише тоді, коли ми не знаємо причин їх виникнення⁷. Відповідно ризик – це дія, що немає вірного розрахунку, тісним чином пов'язана категорією випадковості.

Щодо значущості категорії випадковості вчені відзначають таке: не знайдеться ще такої категорії діалектики, яка відігравала б настільки важливу й іноді суперечливу роль як у пізнавальній, так і в практичній діяльності людей. Ідея випадковості буквально пронизує всі сфери людської життєдіяльності⁸. Те саме стосується, як вище доведено, ризику, який має місце у всіх сферах життя людини. Відповідно у філософії дослідження ризику займають визначне місце. Філософи наголошують, що «у сенсі можливої шкоди, ймовірної небезпеки, невдачі, невпевненості у результаті тієї чи іншої дії ризик застосовується у повсякденному житті»⁹. І оскільки будь-яка річ є діалектичною єдністю необхідності й випадковості, то і ризик можна вважати органічно притаманним будь-якій діяльності людини.

Ризик завжди пов'язаний з ризикованою ситуацією. Тому для з'ясування наукового змісту терміну «ризик», що важливо для практичної діяльності, слід звернутися до аналізу поняття «ризикована ситуація». Ситуації, коли виникає необхідність *вибору* рішення з кількох варіантів, і коли результат обраного рішення є невідомим, може бути оцінений з тієї чи іншою часткою вірогідності, є ризикованими. Тут відмітимо, що в окремих наукових статтях це поняття має інше лінгвістичне оформлення – «ризикова ситуація»¹⁰, що, на наш погляд, є некоректним, адже при перекладі на російську мову воно має інший зміст – «рисковая ситуация». Тому слід застосовувати саме поняття «ризикована ситуація». Водночас, для ризикованої ситуації характерна проблема *вибору*.

«Ризик» розглядається і в психології, зокрема, у трьох взаємозалежних аспектах: а) міра очікуваного неблагополуччя при неуспіху, зумовлена комплексною оцінкою ймовірності неуспіху і характеру можливих наслідків; б) дія, що загрожує суб'єкту збитком (втратою); в) вибір між варіантами дії: більш безпечний і більш привабливий, якщо результат останнього проблематичний і пов'язаний з можливістю несприятливих наслідків¹¹. Отже важливим для розуміння ризику і у психології є поняття *вибору*. Ризик, який завжди пов'язаний з ризикованою ситуацією, виникає лише тоді, коли рішення приймається в умовах невизначеності, невідомості, коли вимагається зробити *вибір* з кількох варіантів.

Поняття вибору застосовується і під час аналізу крайньої необхідності. Як відомо, до прийняття чинного Кримінального кодексу проблеми відповідальності особи за дії, вчинені за умов виправданого ризику часто вирішувались за правилами про крайню необхідність. Недарма вчені відзначають, що сучасне кримінальне право як країн континентального, так і країн загального права визначає суть крайньої необхідності переважно як заподіяння шкоди за наявності колізії правових інтересів та «*вибір меншого лиха*»¹². Свого часу необхідність виділення виправданого ризику в межах кримінального права як самостійної обставини, що виключає злочинність діяння, ставилася під сумнів саме зважаючи на наявність в кримінальному праві інституту крайньої необхідності. Деякі вчені, навпаки, розширювали поняття ризику. Так, ще півсторіччя тому назад М. С. Грінберг наполягав, що слід дати цьому явищу необхідний законодавчий облік та виділяв багато видів ризику: ініціативний, факультативний, обов'язковий; ризик з запобігання шкоди, новаторський, технічний¹³. Отже, крайня необхідність має багато спільного з виправданим ризиком, зокрема характеризуються через поняття *вибору*. Разом із тим, виправданий ризик та крайня необхідність не є повною мірою однаковими обставинами, тому в сучасному кримінальному праві України вони є самостійними в інституті обставин, що виключають злочинність діяння.

Під час аналізу ризику вчені акцентують увагу або на об'єктивних, або на суб'єктивних факторах, що його детермінують. Наприклад, А. П. Альгін, один з найбільш відомих філософів, що досліджували ризик, зокрема господарський, вважає, що однією з *об'єктивних* причин, які його породжують, є нестабільність, непостійність середовища, в якій здійснюється виробнича діяльність¹⁴. У юридичній науці започаткував глибокі дослідження ризику В. А. Ойгензихт, який відзначав: «ризик розглядається як *психічне ставлення* особи до своєї чи чужої діяльності, яке виражається у свідомому допущенні негативних наслідків»¹⁵. У нас є заперечення проти останнього підходу. По-перше, не згодні з лінгвістичною конструкцією – «психічне відношення особи до своєї діяльності». Щодо відношення особи до чужої діяльності питання так ставити можна, але не щодо вияву у власному діянні свого внутрішнього «Я». Слушно вважає професор О. М. Костенко, який визначає поняття вини як *вияв волі і свідомості* особи у вигляді дії чи бездіяльності, що спричиняє певні наслідки¹⁶. Отже, коли йдеться про *свідоме допущення* негативних наслідків, то, очевидно, що повинен мати місце вияв цієї свідомості, а не відсторонене відношення, ставлення до такого вияву. Друге, і найбільш важливе заперечення: ризик не є лише суб'єктивним бажанням конкретної людини. Водночас не можна погодитись із визначенням ризику як об'єктивного стану виникнення небезпеки спричинення шкоди, за якої невідомо, настане ця шкода чи ні. Правова категорія ризику специфічна тим, що одночасно характеризується як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами¹⁷. На наш погляд, ризик слід визначати саме як об'єктивно-суб'єктивну категорію. В останні роки все більше науковців схиляється до позиції, що чіткий, суворий поділ тих чи інших правових понять, категорій, їхніх ознак на об'єктивні чи суб'єктивні є некоректним. Досить важко в таких поняттях як причинний зв'язок, спільність та взаємодія при співучасті, виокремити лише об'єктивне чи лише суб'єктивне. Неправильно протиставляти об'єктивне і суб'єктивне одне одному, оскільки вони «скоріше переходять одне в одне, бо не являють собою абстрактних визначень, як наприклад, позитивне і негативне, а мають ще більш конкретний зміст»¹⁸. Тому слід визнати поєднання об'єктивного і суб'єктивного як органічну єдність протилежностей¹⁹, а отже ризик у праві пропонуємо визначати як об'єктивно-суб'єктивну категорію. Особливо яскраво об'єктивно-суб'єктивна сутність ризику

виявляється в управлінській діяльності, коли приймається колективне рішення. Слід погодитись із вченими, що при прийнятті групового рішення при будь-якій з форм *взаємодії* зростає вірогідність ризику, тому що ризикованість групових рішень може бути вище, ніж ризикованість рішення кожного із учасників взаємодії²⁰. Вище наголошувалось, що взаємодія також є об'єктивно-суб'єктивною категорією.

Водночас, надаючи великого значення поняттю ризику в юридичній науці, не підтримуємо доцільність введення у науковий обіг поняття «ризикознавство» та виокремлення юридичного ризикознавства як комплексного напрямку дослідження юридичної науки, який вивчає специфічні ризики в діяльності всіх гілок влади та межі їх впливу на розвиток суспільних відносин у країні²¹. На перший погляд, цей напрям досліджень є всебічним та комплексним. Однак Д. О. Беззубов звужує його до поняття ризику в управлінській діяльності (чи ризику прийняття рішення), тоді як при такому підході поза увагою залишається лікарський, спортивний, господарський, науковий та багато інших видів ризику.

Таким чином, ми дійшли висновку про комплексний характер проблеми ризику, що є категорією різних галузей знань – права, економіки, управління, медицини, спорту, психології тощо. Вирішення проблеми ризику у праві можливе із застосуванням досягнень не лише різних галузей права, але й – надбань інших суспільних наук. На основі філософського аналізу ризику доведено його зв'язок із категорією випадковості, що пронизує всі сфери людської життєдіяльності. І оскільки будь-яка річ є діалектичною єдністю необхідності й випадковості, то і ризик можна вважати органічно притаманним будь-якій діяльності людини. Ризик визначено як об'єктивно-суб'єктивну правову категорію, яка пов'язана із такими поняттями як ризикована ситуація, ініціатива, вибір. Для права сутність проблеми ризику полягає не в самому факті існування ризикованих ситуацій, а у визначенні критеріїв для розмежування правомірного та неправомірного ризику з метою встановлення підстави відповідальності особи за шкоду, заподіяну у результаті ризикованого діяння.

¹ Беззубов Д. О. Про тлумачення «ризикознавства» в юридичній науці України / Д. О. Беззубов // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 276–277.

² Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / [уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко]. – [2-е вид., виправ.]. – К. : Вид-во «АКОНІТ», 2008. – Т. 1: А–К. – 2008. – С. 791.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2001. – С. 1030.

⁴ Бедняков Д. И. Проблема риска в правоприменительной практике / Д. И. Бедняков // Правовые и специальные средства охраны социалистической собственности. – Х., 1989. – С. 79.

⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 1–4 / Владимир Даль. – М. : Рус. яз. 1989–1991. – Т. 4. – 1991. – С. 96.

⁶ Кваша О. О. Співучасть у злочині: структура та відповідальність : монограф. / Кваша О. О. ; НАН України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – Луганськ :РВВЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – С. 234.

⁷ Спиноза Б. Етика / Б. Спиноза. – М.–Л. : Соцгиз, 1932. – С. 23.

⁸ Шуков В. А. Оправдание случайности / В. А. Шуков, Г. Н. Хон. – М.: Наука, 1990. – С. 3.

⁹ Альгин А. П. Новаторство. Инициатива. Риск / А. П. Альгин. – Л., 1987. – С. 9.

¹⁰ Беззубов Д. О. Вказана праця. – С. 278.

¹¹ Краткий психологический словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М., 1985. – С. 308–309.

¹² Лісова Н. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Лісова Н. В. – К., 2006. – С. 8, 90.

¹³ Гринберг М. С. Проблема производственного риска в уголовном праве / М. С. Гринберг. – М.: Юр. лит., 1963. – С. 11, 132.

¹⁴ Альгин А. П. Вказана праця. – С. 21.

¹⁵ Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве / В. А. Ойгензихт. – Душанбе, 1972. – С. 77.

¹⁶ Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу / Костенко О. М. – К. : Атіка, 2008. – С. 298.

¹⁷ Лиховидов К. Риск как условие дифференциации объема и мер юридической ответственности / К. Лиховидов // Законность. – 2001. – № 12. – С. 33.

¹⁸ Волков Б. С. Детерминистическая природа преступного поведения / Волков Б. С. – Казань : Изд-во Казан.ун-та, 1975. – С. 21.

¹⁹ Кваша О. О. Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність / Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». – К., 2013. – С. 5, 7.

²⁰ Феценко Л. О. Взаємодія органів внутрішніх справ з державною податковою службою у здійсненні правоохоронної діяльності: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Феценко Леся Олександрівна. – К., 2007. – С. 97.

²¹ Беззубов Д. О. Вказана праця. – С. 278.

Резюме

Бондарчук В. В. Ризик як правова категорія.

У статті обґрунтовано комплексний характер проблеми ризику, що є категорією різних галузей знань: права, економіки, управління, медицини, спорту, психології тощо. Вирішення проблеми ризику у праві можливе із застосуванням досягнень не лише різних галузей права, а й надбань інших суспільних наук. На основі філософського аналізу ризику доведено його зв'язок із категорією випадковості, що пронизує всі сфери людської життєдіяльності. Ризик є органічно притаманним будь-якій діяльності людини. Ризик визначено як об'єктивно-суб'єктивну правову категорію, яка пов'язана із такими поняттями як ризикована ситуація, ініціатива, вибір. Для права сутність проблеми ризику полягає не у факті існування ризикованих ситуацій, а у визначенні критеріїв для розмежування правомірного та неправомірного ризику з метою встановлення підстави відповідальності особи за шкоду, заподіяну у результаті ризикованого діяння.

Ключові слова: ризик, ризикована ситуація, ініціатива, вибір, випадковість.

Резюме

Бондарчук В. В. Риск как правовая категория.

В статье обоснован комплексный характер проблемы риска, который является категорией различных областей знаний: права, экономики, управления, медицины, спорта, психологии и т.п. Решение проблемы риск в праве возможно с применением достижений не только различных отраслей права, но и достижений других общественных наук. На основе философского анализа риска доказана его связь с категорией случайности, которая пронизывает все сферы человеческой жизнедеятельности. Риск органически присущ любой деятельности человека. Риск определен как объективно-субъективная правовая категория, которая связана с такими понятиями как рискованная ситуация, инициатива, выбор. Для права сущность проблемы риска заключается не в факте существования рискованных ситуаций, а в определении критериев для разграничения правомерного и неправомерного риска с целью установления основания ответственности лица за вред, причиненный в результате рискованного деяния.

Ключевые слова: риск, рискованная ситуация, инициатива, выбор, случайность.

Summary

Bondarchuk V. Risk as a legal category.

In the article the complex issues of risk, which is a category of different fields – law, economics, management, medicine, sports, psychology, etc. Addressing Risk in the right possible with not only the achievements of the various branches of the law, but also the achievements of other social sciences. Based on the philosophy of risk analysis proved its relationship with the category of randomness that pervades all spheres of human activity. Risk is inherent in any activity of man. Risk is defined as the objective-subjective legal category that is associated with such concepts as risky situation, the initiative choice. To the right of the essence of the problem of risk is not the fact of the existence of high-risk situations, and to determine the criteria for distinguishing between lawful and unlawful risk in order to establish the basis of liability of a person for damage caused as a result of risky act.

Key words: risk, risky situation, the initiative, the choice, accident.

Отримано 3.06.2013

УДК 343.152

М. С. В'ЮНИК

Марина Сергіївна В'юник, аспірант Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

ДОТРИМАННЯ ВИМОГИ РОЗУМНОСТІ СТРОКІВ ПРИ ВИКОНАННІ ВИРОКУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ КОДЕКСІ УКРАЇНИ ТА ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

В Україні права і свободи людини і громадянина визнаються згідно з загальноприйнятими принципами та нормами міжнародного права. Особливого значення у сфері кримінального судочинства, де найбільш суттєво обмежуються права і свободи людини, набуває Загальна Декларація прав людини. Її положення розвинені у багатьох міжнародних документах, основними з яких є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права.

17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Ця подія стала значним кроком вперед у питаннях захисту прав та свобод людини. Конвенція виступає тим міжнародним документом, який не лише закріплює права людини, а й створює механізм їх захисту шляхом утворення особливого органу – Європейського Суду з прав людини. Тому вона справедливо розглядається як найбільш досконалий та ефективний міжнародний договір у галузі прав людини.

Найчастіше предметом розгляду Суду є факт порушення прав людини, передбачених ст. 6 Конвенції, де закріплено: «Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення». Як бачимо, одним із елементів права на справедливий судовий розгляд є розумність строків.

Хоча вимога розумності строків кримінального провадження не закріплена у Конституції України, її порушення зачіпає найважливіші права учасників кримінального судочинства. Ще радянські вчені-процесуалісти, такі як О. М. Ларін, В. А. Стрёмовський, М. С. Строгович, Ф. Н. Фаткуллін у якості принципу судочинства розглядали його швидкість. Крім названих науковців, проблеми швидкості та розумності строків вивчали А. П. Крутліков, Г. Б. Петрова, Є. В. Рябцева, Д. В. Туляньський, С. Б. Фомін, Р. Х. Якупов та інші.